
РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.965

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.99>

ВИБІР УКРАЇНСЬКИМ АДВОКАТОМ ВИДІВ ПІДВИЩЕННЯ СВОЄЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ОСВІТУ

Заборовський В.В.,

професор, доктор юридичних наук,

професор кафедри цивільного права та процесу

Ужгородського національного університету

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5845-7535>

Заборовський В.В. Вибір українським адвокатом видів підвищення своєї кваліфікації через призму реалізації конституційного права на освіту.

Дана стаття присвячена розкриттю питань, які пов'язані із з'ясуванням правової природи обов'язку адвоката щодо підвищення свого професійного рівня через призму дослідження сутності можливих видів такого підвищення.

В рамках даної статті розкрито позицію вітчизняного законодавця, а також досліджено різні підходи науковців щодо визначення видів підвищення кваліфікації адвокатів. Аргументується позиція, за якою Порядок підвищення кваліфікації українських адвокатів передбачає доволі об'ємний примірний перелік можливих видів підвищення професійного рівня адвокатів. Акцентується увага, що необхідність існування доволі суттєвого за своїм обсягом переліку видів (заходів) підвищення кваліфікації адвокатів зумовлено не тільки багатогранністю їх можливої професійної діяльності та доволі значною кількістю українських адвокатів, але й безпосередньо виходячи з необхідності врахування потреб адвокатів, особливо їх зацікавленості у набутті практичних навиків, забезпечуючи при цьому, з одного боку, свободу у виборі вказаних заходів, а з іншого – ефективність та безперервність процесу підвищення адвокатом свого професійного рівня.

В той же час, робиться висновок про необхідність законодавчого розширення видів підвищення адвокатом свого професійного рівня, вказуючи на деякі з можливих таких видів. Розкривається сутність окремих з таких видів та звертається увага на позитивність акценту на практичне спрямування заходів, що організовані операторами підвищення кваліфікації адвокатів (семінарах, конференціях, тренінгах тощо) та підвищення їх якості.

Для досягнення поставленої мети та розкриття поставлених завдань, автором були застосо-

вані характерні для правової науки методи. Дослідження проводилося із застосуванням насамперед системно-структурного методу, порівняльно-правового та діалектичного методу пізнання правової дійсності.

Ключові слова: підвищення кваліфікації адвоката; освіта; конституційно-правове регулювання освіти; право на освіту; адвокат; адвокатська діяльність; професійні обов'язки адвоката; професійний рівень адвоката; види підвищення кваліфікації.

Zaborovskyy V.V. A Ukrainian lawyer's choice of types to improve his qualifications through the prism of the implementation of the constitutional right to education.

This article is devoted to the disclosure of issues related to the clarification of the legal nature of the lawyer's obligation to improve his professional level through the prism of research into the essence of possible types of such improvement.

Within the framework of this article, the position of the domestic legislator is disclosed, and various approaches of scientists to the definition of types of professional development of lawyers are also investigated. The position is argued, according to which the Procedure for Improving the Qualifications of Ukrainian Lawyers provides for a fairly voluminous sample list of possible types of improvement of their professional level. It is emphasized that the need for the existence of a list of types (measures) of lawyers' professional development, which is quite significant in terms of its scope, is due not only to the multifaceted nature of their possible professional activity and a fairly significant number of Ukrainian lawyers, but also directly based on the need to take into account the needs of lawyers, especially their interest in acquiring practical skills, while ensuring, on the one hand, freedom in choosing the specified measures, and on the other hand, the efficiency and continuity of the process of raising the lawyer's professional level.

At the same time, a conclusion is made about the necessity of legislative expansion of the types of improvement of the lawyer's professional level, indicating some of the possible types. The essence of some of these types is revealed and attention is drawn to the positive emphasis on the practical direction of events organized by operators of professional development of lawyers (seminars, conferences, trainings, etc.) and their quality improvement.

In order to achieve the set goal and reveal the set tasks, the author used the methods characteristic of legal science. The research was conducted primarily using the system-structural method, the comparative-legal and dialectical method of learning legal reality.

Key words: professional development of a lawyer; education; constitutional and legal regulation of education; the right to education; lawyer; advocacy; professional duties of a lawyer; professional level of the lawyer; types of professional development.

Актуальність теми. Підвищення адвокатом свого професійного рівня є одним із його фундаментальних обов'язків, правова природа якого неодноразово була предметом нашої наукової розвідки [1–5]. Так, в одній із наших наукових праць, ми акцентували увагу на тому, що належна реалізація даного обов'язку спрямована насамперед на забезпечення відповідної якості правничої допомоги, яка надається адвокатом, внаслідок чого підвищується й рівень захищеності прав і свобод його клієнта. Взагалі принцип професійної компетентності є і базовим принципом організації адвокатури в цілому, і обов'язковим стандартом адвокатської професії зокрема, будучи при цьому й однією з основних передумов належного функціонування системи правосуддя загалом [6, с. 447].

В той же час, значна чисельність українських адвокатів, багатогранність видів їх професійної діяльності, а також особливості їх правового статусу вимагають існування диференційованого підходу, зокрема щодо визначення заходів та порядку підвищення адвокатами своєї кваліфікації [7, с. 104–105], зокрема, враховуючи конституційне право кожної особи, в тому числі й адвоката, на освіту. Все це свідчить про актуальність даного наукового дослідження та необхідність з'ясування можливих видів підвищення кваліфікації адвоката та порядку нарахування залікових балів.

Аналіз наукових публікацій. Проблема визначення сутності такого професійного обов'язку адвоката як підвищення свого професійного рівня була предметом досліджень ряду науковців. Серед вчених, які досліджували можливі види підвищення кваліфікації адвоката, доціль-

но виокремити праці Т.Б. Вільчик, Д.В. Кухнюка, Дж. Максєйнера, В.В. Манзюка, В. Мацко, В.В. Петраковського, О.С. Семерака, В.Г. Фази́коша та інших.

Метою даної статті є розкриття правової природи обов'язку адвоката щодо підвищення свого професійного рівня через призму дослідження сутності можливих видів такого підвищення. Основними **завданнями** автор ставить перед собою: розкрити положення українського законодавця, а також з'ясувати різноманітні підходи науковців щодо визначення можливих видів підвищення кваліфікації адвокатів; проаналізувати досвід зарубіжних країн як щодо визначення переліку таких видів, так і сутності окремих з них.

Виклад основного матеріалу. Однією із визначальних рис чинного на сьогодні Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України [8] є доволі об'ємний перелік можливих видів підвищення їх кваліфікації та достатньо чіткий порядок нарахування залікових балів. Так, п. 14 вищевказаного Порядку до видів підвищення кваліфікації адвокатів відносить:

– участь у організованих операторами підвищення кваліфікації адвокатів (далі – оператори) різного роду конференціях, семінарах, круглих столах, майстер-класах тренінгах, програмах тощо (як в Україні, так і за кордоном), в тому числі і в якості сертифікованого лектора з доповіддю, презентацією або науковим повідомленням (в такому випадку застосовується подвоєна кількість балів за участь в такому заході). Однією із найбільших проблем у реалізації даним видом підвищення кваліфікації адвокатів своєї функції (призначення) є якість його організації. Слушним є твердження В. Мацко, за яким процес підвищення кваліфікації адвокатів повинен відбуватися на високопрофесійному рівні та виключати можливість, коли адвокату будуть надавати знання сумнівні лектори та фахівці [9].

Позитивним в цьому аспекті є прийняття Порядку акредитації та сертифікації [10], який в тому числі встановлює процедуру, критерії та вимоги сертифікації осіб, що залучаються як лектори, доповідачі, спікери, експерти тощо (фактично було введено поняття «сертифікований лектор»). Даний Порядок встановлює ряд вимог до сертифікації, як таких осіб: професійні (високий професійний рівень, знання законодавства та практики його застосування, наявність наукового ступеню, статусу адвоката, судді, експерта, викладача); особистісні (рівень ораторського мистецтва); етичні (по суті щодо дотримання адвокатом моральних якостей у позапрофесійній діяльності (повсякденному житті), повага до статусу адвоката, професії та адвокатури в цілому, рівень культури в соціальних мережах), так і до самого виступу (чітке визначення цілей та завдань, спрямованість на здобуття практичних

знань та навичок, його тривалості), стилю викладання та його організації, а також його матеріалів (високий рівень підготовки, чітка структурованість та єдиний стиль тощо). Слід відмітити, що наприкінці кожного року Вища школа адвокатури формує рейтинг лекторів, які присвятили найбільшу кількість часу підвищенню кваліфікації адвокатів (ТОП-50 адвокатів-лекторів [11]).

Без сумніву, кожна із встановлених вимог відіграє важливе значення у механізмі забезпечення ефективної системи підвищення кваліфікації адвокатів. Проте, одну із визначальних ролей відіграє вимога про спрямованість саме на здобуття практичних знань та навичок. Для прикладу, у вищевказаному Порядку йдеться, що презентація «сертифікованого лектора» не повинна містити більше 20% теоретичних аспектів;

– навчання або ж викладання у ВНЗ за акредитованими професійними програмами підвищення кваліфікації (всі акредитовані поточні і постійні заходи з підвищення кваліфікації адвокатів розміщені на інтернет-платформі Центру акредитації Вищої школи адвокатури – <https://cpd.hsa.org.ua/events>). Таке навчання може проводитись як за загальною, так і галузевою складовою (п. 15 Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України).

Як і у попередньому різновиді підвищення кваліфікації, спрямованість на здобуття практичних знань та навичок має бути однією із конструктивних вимог і в аспекті акредитації програм підвищення кваліфікації адвокатів.

Оволодіння практичним досвідом як фундаментальна складова системи підвищення кваліфікації адвокатів характерна для багатьох країн світу та міжнародних організацій і асоціацій. Вчитися на практиці («learn by doing») є по суті американською традицією в системі безперервної юридичної освіти [12].

«Навчання на практиці» є основою і системи підвищення кваліфікації адвоката, яка реалізується Європейським центром безперервної юридичної освіти (ECCLE), завдяки чому учасник негайно застосовує набуті навички, отримує поради та вказівки та набуває впевненості, таким чином стаючи досвідченим у їхньому практичному застосуванні (в його повсякденній роботі). Даний Центр активно застосовує широкий спектр юридичних семінарів з різних актуальних аспектів права для адвокатів усіх рівнів їхньої кар'єри (стажистів, молодих адвокатів, практиків середнього рівня та досвідчених адвокатів), використовуючи при цьому відеозаписи, інтерактивне моделювання, групову роботу та «матеріали справ» (які включають юридичні документи, судові документи, докази та висновки суду) насамперед задля реалістичної симуляції їх професійної діяльності, щоб подолати розрив між навчанням у аудиторії та продуктивністю на

роботі [13]. На необхідність застосування саме практичних семінарів (включаючи і онлайн семінари) звертає увагу, зокрема, і австралійська система підвищення кваліфікації адвокатів [14].

Як зазначають науковці [15, с. 15], майже для будь-якої системи підвищення кваліфікації адвокатів лекції, навчальні семінари (курси) завжди є основним видом підвищення кваліфікації адвокатів, наводячи при цьому приклад Положення про безперервну юридичну освіту для адвокатів штату Нью-Йорк [16], в якому такі заходи отримали назву стандартні, традиційні заходи підвищення кваліфікації, тоді як різні форми аудіозаписів та відеозаписів, прямі трансляції, телеконференції, відеоконференції, веб-конференції та онлайн-курси тощо – нетрадиційних (nontraditional CLE course formats), якими по своїй суті є будь-які відмінні від традиційного формату живої аудиторії.

Слід відмітити, що залікові бали адвокат отримує тільки за участь у організованих саме операторами підвищення кваліфікації відповідних заходів (конференцій, семінарів, круглих столів тощо) та навчання чи викладання у ВНЗ за акредитованими професійними програмами підвищення. В той же час ряд, зарубіжних країн, в тому числі європейських виходять із розширеного тлумачення видів підвищення кваліфікації. Так, французький законодавець, до видів підвищення кваліфікації поряд з участю в навчальних заходах (кусах підготовки адвокатів), які проводяться регіональними центрами підготовки, відносить також заходи, які організуються університетами та іншими навчальними закладами, самими адвокатами, а також викладання чи відвідування колоквиумів та конференцій з будь-якої юридичної тематики, безпосередньо пов'язаною з професійною діяльністю адвоката (ст. 85 Декрету Французької Республіки «Про організацію юридичної професії» [17]);

– участь у будь-яких заходах з підвищення кваліфікації адвокатів (зокрема, в онлайн форматі), які є акредитованими та організовані операторами, в тому числі після проходження тестування (за його наявності);

– публікація наукових, науково-практичних статей (але за умови. якщо вони пройшли рецензування Вченою радою Вищої школи адвокатури);

– видання (у тому числі у співавторстві) монографій, підручників, посібників;

– здобуття наукового ступеня доктора філософії або ж доктора наук в галузі права (за кордоном – доктора права) при здійсненні адвокатської діяльності;

– робота в органах адвокатського самоврядування, в складі ВКДКА та дисциплінарних палатах КДКА регіонів. Деякі науковці такий вид підвищення кваліфікації адвоката, як і наступний,

розглядають як певний привілей, що пов'язаний виключно із становищем такої особи, і в цьому сенсі сприймається якоюсь мірою як зловживання, що може підірвати довіру всередині корпорації (натомість пропонують, щоб такі досвідчені та нерідко авторитетні особи отримували бали саме за розроблення та включення до програм підвищення кваліфікації адвокатів їх курсів) [18, с. 294];

– участь в роботі комітетів НААУ та комітетів із захисту прав адвокатів рад адвокатів регіонів;

– успішне проходження, розробленого Вищою школою адвокатури, онлайн тестування відповідно до галузей права, в тому числі, що стосується статусу та діяльності органів адвокатського самоврядування;

– інша діяльність, визначена Експертною радою НААУ.

Аналіз змісту п. 14 Порядку підвищення кваліфікації адвокатів України свідчить про примірний, невичерпний перелік можливих видів підвищення такої кваліфікації, враховуючи те, що як підвищення кваліфікації може бути визнана Експертною радою НААУ й інша діяльність адвоката. Слід відмітити, що Положення про Експертну раду з питань акредитації та сертифікації щодо підвищення кваліфікації адвокатів [19] було прийнято 14 лютого 2019 року і вона має складатись з Голови НААУ (очолює її) та членів, якими можуть бути адвокати, які мають стаж адвокатської діяльності не менше 5 років (принаймні 25 % з них повинні складати особи, які мають науковий ступінь). На сьогодні Експертна рада складається з 15 членів [20]. В даному випадку заслуговує на увагу позиція Т.Б. Вільчик, яка у своєму дисертаційному дослідженні вказує на необхідність до підвищення кваліфікації прирівнювати: участь адвоката в організації й проведенні експертизи проектів законів та інших нормативно-правових актів (відповідних пропозицій), що регламентують питання забезпечення та захисту прав; розробка механізмів суспільного контролю у сфері забезпечення та захисту прав людини (підготовка відповідних пропозицій, проектів законів, проведення доктринального аналізу стану додержання прав та свобод людини на державному рівні, тощо); участь у зміцненні міжнародного співробітництва у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина [21, с. 228].

Слід врахувати, що адвокат отримує залікові бали за участь у відповідних заходах як в Україні, так і закордоном, якщо вони проведені та/або визнані організацією-підписантом Меморандуму ССВЕ «Про взаємне визнання транскордонного підвищення кваліфікації адвокатів» [22] (п. 27-28 Порядку). До цього Меморандуму (який об'єднує 45 країн) НААУ приєдналася в 2017 році. Позитивом підписання цього Меморандуму є те, що існують постачальники курсів безперервної юри-

дичної підготовки та організації адвокатів, які організують навчальні курси на європейському та міжнародному рівнях, та які змушені були по суті отримати визнання своїх курсів у кожній державі-члена ССВЕ, або для яких адвокати-учасники мали отримати таке визнання у своїй державі походження [23]. Прийняття такого Меморандуму фактично свідчить про автоматичне зарахування таких заходів як видів підвищення кваліфікації адвоката.

Висновки. Порядок підвищення кваліфікації українських адвокатів передбачає доволі об'ємний примірний перелік можливих видів підвищення їх професійного рівня. Визначальне місце серед таких видів займає участь адвоката в заходах, що організовані операторами підвищення кваліфікації адвокатів (семінарах, конференціях, тренінгах тощо). Позитивним моментом таких заходів є значний акцент на якості їх організації, зокрема, шляхом встановлення суттєвих професійних, особистісних та етичних вимог до «сертифікованих лекторів». Важливою є і вимога про практичне спрямування як виступів таких лекторів, так і програм підвищення кваліфікації адвокатів загалом (при їх акредитації), а саме на здобуття практичних знань та навичок адвокатами, які беруть участь у таких заходах.

Оволодіння практичним досвідом є фундаментальною складовою не тільки для системи підвищення кваліфікації українських адвокатів, але й характерна для багатьох країн світу та міжнародних організацій і асоціацій. Практична складова є основою для системи підвищення кваліфікації адвоката, що реалізується Європейським центром безперервної юридичної освіти. Адвокат отримує залікові бали за участь у відповідних заходах, що проводяться як в Україні, так і закордоном (за умови, що вони проведені та/або визнані організацією-підписантом згаданого Меморандуму ССВЕ).

На нашу думку, незважаючи на об'ємний перелік можливих видів підвищення адвокатом свого професійного рівня, даний перелік має бути розширений, і до нього має бути включено: заходи (круглі столи, конференції тощо), що організовані й вищими навчальними закладами на основі затверджених відповідних програм; навчання адвоката й за іншими спеціальностями задля розширення своєї спеціалізації; виступ на різного роду ЗМІ (медіа) з юридичних питань, інша наукова діяльність адвокатів-викладачів (наприклад, участь у науково-консультативних чи експертних радах)

Необхідність існування доволі суттєвого за своїм обсягом переліку видів (заходів) підвищення кваліфікації адвокатів зумовлено не тільки багатогранністю їх можливої професійної діяльності та доволі значною кількістю українських адвокатів, але й безпосередньо виходячи з необ-

хідності врахування потреб адвокатів, особливо їх зацікавленості у набутті практичних навиків, забезпечуючи при цьому, з одного боку, свободу у виборі вказаних заходів, а з іншого – ефективність та безперервність процесу підвищення адвокатом свого професійного рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Заборовський В.В. Інститут підвищення кваліфікації адвоката: історичний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 377–382. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.70>.
2. Заборовський В.В., Манзюк В.В. Етапи розвитку інституту підвищення кваліфікації адвоката з часів незалежності України. *Modern Trends In The Development Of Science And Technology: proceedings of the International Conference (Batumi (Georgia), 1-2 February 2023)*. Batumi: LIU, 2023. С. 55–60. (тези доповіді, міжнародна за кордоном).
3. Заборовський В.В. Підвищення кваліфікації як один з професійних обов'язків адвоката. *Organization of educational process for legal education applicants, innovative teaching methods in higher education institutions of Ukraine and EU: materials scientific and pedagogic Internship proceeding (Frankfurt an der Oder (Republic of Germany), 28 October – 6 December, 2019)*. Frankfurt an der Oder: European University Viadrina Frankfurt (Oder), 2019. P. 64–68.
4. Заборовський В.В. Підвищення кваліфікації адвоката через призму міжнародних стандартів адвокатури. *Science as a basis for the development of modern countries: collection of theses of scientific and methodical reports of international scientific-practical conference (Bratislava (Slovakia), Slovakia, January 27-29, 2022)*, 2022. P. 66–69.
5. Заборовський В.В. Деякі проблемні питання формування системи підвищення кваліфікації українських адвокатів. *Освіта та наука в умовах війни: конституційно-правові стандарти та сучасні українські реалії: матеріали Міжнародного круглого столу (м. Ужгород, 22 вересня 2022 р.)*. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2022. С. 63–68.
6. Заборовський В.В., Фазикош В.Г., Семрак О.С. Підвищення кваліфікації адвоката як один із його професійних обов'язків: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. Вип. 70. С. 444–449. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.70.71>.
7. Заборовський В.В. Використання ІТ технологій в процесі підвищення кваліфікації адвоката. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Вип. 75. Ч. 3. С. 104–105.
8. Порядок підвищення кваліфікації адвокатів України (нова редакція), затверджений Рішенням Ради адвокатів України від 03.07.2021 № 63. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr063871-21#Text>.
9. Мацко В. Прозорість, чіткість, зрозумілість – нові правила підвищення кваліфікації адвокатів. 2019. URL: <https://unba.org.ua/publications/4465-prozorist-chitkist-zrozumilist--novi-pravila-pidvishennya-kvalifikacii-advokativ.html>.
10. Порядок акредитації та сертифікації, затверджений Головою експертної ради з питань акредитації та сертифікації щодо підвищення кваліфікації адвокатів при Національній асоціації адвокатів України від 01 квітня 2019 року. URL: https://cpd-production-storage.s3.eu-central-1.amazonaws.com/docs/Poryadok_akreditacii+ta+sertifikacii+2019.pdf.
11. Топ-50 адвокатів-лекторів. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/top-50-advokativ-lektoriv/>.
12. Maxeiner J. Integrating Practical Training and Professional Legal Education: Three Questions for Three Systems. 2007. URL: https://scholarworks.law.ubalt.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1767&context=all_fac.
13. Advanced training & applied skills for the global. European Center for Continuing Legal Education (ECCLE). URL: www.eccle.eu.
14. Continuing professional development (CPD). URL: <https://lsbc.vic.gov.au/lawyers/practising-law/continuing-professional-development-cpd/about-cpd-victoria>.
15. Кухнюк Д.В., Петраковський В.В. Підвищення кваліфікації адвокатів України: проблеми нормативного забезпечення. *Адвокат*. 2012. № 8. С. 12–17.
16. Regulations & Guidelines New York State mandatory continuing legal education. June 1, 2018. URL: https://ww2.nycourts.gov/sites/default/files/document/files/2018-08/16a%20-%20CLE-Regulations___Guidelines-June%202018.pdf.
17. Organisant la profession d'avocat: Décret du 27 novembre 1991 № 91-1197. URL: <http://www.legifrance.gouv.fr>.
18. Шевченко И.А. Стандарт повышения квалификации – условия, а не препятствия. *Вестник федеральной палаты адвокатов*. 2018. № 3. С. 292–297.

19. Положення про Експертну раду з питань акредитації та сертифікації щодо підвищення кваліфікації адвокатів при Національній асоціації адвокатів України, затверджено рішенням Ради адвокатів України від 14 лютого 2019 року № 20. URL: <https://cpd-production-storage.s3.eu-central-1.amazonaws.com/docs/Polojennya+pro+Ekspertnu+Radu+rishennya+20.pdf>.
20. Про затвердження персонального складу Експертної ради з питань акредитації та сертифікації щодо підвищення кваліфікації адвокатів при Національній асоціації адвокатів України: розпорядження № 47 Голови НААУ від 09 квітня 2020 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/files/Rishennya/Rozporyadjennya_47_09042020.pdf.
21. Вільчик Т.Б. Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10. Харків, 2016. 490 с.
22. Меморандум ССБЕ про взаємне визнання транскордонного підвищення кваліфікації адвокатів 16 вересня 2016. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/69d0c18f97b340020eb1_file.pdf.
23. ССБЕ Resolution on continuing legal education. 29/11/2013. URL: https://www.ccbe.eu/NTCdocument/29112013_EN_CCBE_res1_1386580122.pdf.